

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 2.
Szerkesztette: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA
A Magyar Névarchívum Kiadványai 11.
Debrecen, 2006. 224 lap

Két év eltelte után a második kötetét vehettük kézbe annak a helynévtörténeti tanulmányokat tartalmazó kiadványnak, amelyet a szerkesztői sorozatnak szántak, és azóta már tudjuk, az is lett. A folytatásra pedig az is biztosítékot nyújt – a szerkesztők határozott terve mellett –, hogy lehetőség nyílt egy rendszeressé tehető konzultációs fórum létrehozására, melynek eredményei máris olvashatók a kötetben (7 tanulmány a 13-ból). Ez a fórum a síkfőkúti szemináriumok megrendezése, ahol is a helyneveknek és az azokkal érintkező tudományterületeknek a neves és kezdő kutatói előadják, megvitatják mind kutatási terveiket, mind eredményeiket.

A kötetbeli tanulmányokkal ismerkedve az olvasóban közös vonásként két vélemény formálódik róluk, s a könyv végére érve mindkettő megerősödik. Az egyik az az alaposág, tényekre, adatokra, körülményekre, analógiákra és összefüggésekre, névrendszerbeli jellemzőkre való odafigyelés és támaszkodás, amely a történeti névkutatásnak hagyománya és egyúttal jelenkori ereje, és itt, e kiadványban példamutatóan jelen lévő tendencia. Mindez az első kötetnek is jellemzője volt már. A másik vonás a jelen kötetben mutatkozik meg inkább: a sokféle irányulás, a sokszínűség. Ha valaki megírná a „Mire jó a (hely)névtudomány?” című könyvet (FODOR ISTVÁN nyelvtudományról szóló könyve mintájára), az ebből a kötetből sok példát válogathatna arra, hogy milyen területei, kapcsolatai, kiterjeszthető irányai vannak és lehetnek a történeti helynévtannak.

Általános tanulság az egész kötet alapján a rendszerbeli vizsgálat hasznossága, ez esetben a jelenségeknek a névrendszerre való vonatkoztatása, ennek eredményessége. A kötet írásait ilyen szemlélet és gyakorlat hatja át. A névrendszer egészéhez, részéhez, egyes tagjaihoz mint analógiákhoz való viszonyítás mind általánosan, mind konkrét kérdésekben érveket hoz, ez a viszonyítás korábbi szakirodalmi állításokat erősít meg vagy halványít el, avagy éppen új magyarázat érvényességét támogatja, más esetekben meg jól indokoltta teszi az érintett jelenség elkülönítését, másképpen tárgyalandó voltát. Sok példa található ezekre a könyvben; mind a helynévadási módok, mind a helynévszerkezet, mind az etimológia és a népszerűtörténet kérdéseinek feltárására, valamint egyes helynevek vagy csoportjaik jellemzésére érvényes a rendszerszemlélet beépülése a helynévkutatásba.

A névrendszerre való vonatkoztatás mint kutatási eszköz hangsúlyosan, ugyanakkor magától értetődő módon jelenik meg HOFFMANN ISTVÁN tanulmányában (67–82). Az ő helynévrendszerezésére és kialakított rendszerezési szempontjaira, mondhatjuk úgy, helynév-vizsgálati modelljére (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) a legtöbb kötetbeli tanulmány hivatkozik – s nemcsak a kötetbeliek teszik ezt –, és e hivatkozás nem pusztán bibliográfiai elemként, utalásként szokott megjelenni, hanem módszerbeli alapként, különféle témákban is jó eredménnyel építkezve belőle.

Maga HOFFMANN ezúttal a Tihanyi alapítólevél szórványainak kérdéseire szól hozzá, a *Huluoodi* birtok leírásában szereplő határpontjelölő szóemlékeink problematikájához, megjegyezve, hogy nem a végső válasz megadása, hanem az eddigiek továbbgondolása a szerzői cél. Hozzátehetjük, hogy ezáltal a problémáknak – a névtani szemléletet az eddigieknél jobban érvényesítő – további tisztázására kerül sor, a biztosabb ismeretek felhaladás e tanulmányban többek között éppen a névrendszertani természetű meggyőző elemzéseken nyugszik. Ezek révén, névtani érvek következtében három TA.-beli szórványról HOFFMANN a következő megállapításokat teszi: a *Huluoodi*-nak a *hull* igéhez való etimológiai kapcsolhatósága gyengül, a *holló* madárnévhez köthetősége pedig erősödik; az *Ursa* adatnak az *orr* földrajzi köznévvvel való összekapcsolhatósága kizárható, s az *Órs*-sel való összevethetőségével (valamint a magyarok Kárpát-medencei törökségi kapcsolatainak ide vont feltehetőségével) szemben az *Ursa* veláris olvasata (és vele a mikrotoponímiai értelmezés) erősíthető; a *Turku* nagy valószínűséggel a *türk* ~ *török* szóhoz kapcsolható, a településnévnek akár közvetlen népnévből, akár személynévi áttétellel való alakulásával. Itt jegyzem meg, hogy a *Turku* esetében is, és a kötet más írásainak elemzése során is meg-megjelenik a név utóéletének a bevonása a vizsgálatba, s jól látható, hogy ez a helynévtörténetben (is) fontos szempont eredményeket hoz.

Ahogy vannak a TA. szórványainak névtani eredményekkel jól magyarázható nyelvi jelenségei, úgy vannak a szórványok újabb értelmezésének névtani vonatkozásai is. ZELLIGER ERZSÉBET a Tihanyi alapítólevél *u[gr]in baluana* adatáról, pontosabban a „felismert” – újabban jól felismert – adatáról szól, erről az összetartozást jelző birtokos szerkezetről, mely az *Ugrin* falunak bálvány révén, tehát köoszloppal megjelölt határpontját nevezi meg, s ezzel kapcsolatban hivatkozik névélettani jelenségre, az adat felismerésének lehetséges névtani kihatásaira (83–6).

RÁCZ ANITA a törzsnévi eredetű helyneveket (9–29), TÓTH VALÉRIA a patrocíniumi településneveket vizsgálja (31–46), s mindketten több fontos megállapítást tesznek, a történeti kutatásaik elméleti háttérét illetően is. Ezek közül a fentebb mondottakhoz kapcsolódva azt emelem ki, hogy mindkettőjük tanulmányában a figyelem középpontjában áll a mindenkori névrendszerhez való viszonyítás: akár általános, akár konkrét vonatkozásokban annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miben különböznek más névrendszerektől, illetőleg hogy miben illeszkednek a megfelelő névrendszerhez, s hogy ezeknek a viszonyulásoknak milyen következményei vannak.

Ilyen vizsgálati alapokon állva RÁCZ ANITA megállapítja, hogy törzsnévi eredetű településneveink (szerkezeti szempontból valóban zárt névcsoportot alkotva) igen csekély változásérzékenységgel rendelkeznek. Szembeállnak ezzel a szintén ún. társadalmi csoportnevek közé tartozó, de sokkal inkább változási rugalmasságot mutató csoportokkal, a népnévekből és foglalkozásnevekből alakult helynevekkel. Az eltérést is a névtípusok különbségeivel (feltehető keletkezési idejük, további névalakulási módjaik) magyarázza a szerző.

TÓTH VALÉRIA a templomcímekből alakult településnevek kutatásában a névváltozatok jellemzőire, okaira, módjaira és típusaira koncentrálnak. A patrocíniumi településnevek névtípusában nagyfokú változási hajlandóságot és feltűnő változási sokféleséget mutatott ki. Ő is a névtípusban látja a magyarázatot, e jelenségeket ugyanis arra vezeti vissza, hogy a viszonylagosan újfajtának mondható, kultúrnévként megjelenő névtípusban a benne megjelenő névformákat a névhasználók a legkülönbözőbb névmodellekhez és

változásmoделlekhez igyekeztek hozzáalakítani, a változások mikéntjében pedig az egy-egy időszakban megjelenő, akkor éppen erős hatású névtípushoz igazodtak.

BÖLCSKEI ANDREA a spontán keletkezésű településnév-korrelációkról és azok változásairól ír (47–66). Az oppozíciók változásait reprezentatív anyagán követi nyomon, a történeti Magyarország többnyire szomszédos megyéinek megfelelő névanyagát három korszakban vizsgálja, igen részletesen. Végső, általános szintű megállapítása: a névkorrelációk a nyelv helynévalkotási szabályainak közreműködésével jönnek létre, a korrelációk elváltozásai pedig a helynevek változásainak szabályait jelzik. Ezek szerint a vizsgált névtípus tehát jól összevethető más névtípusokkal és diakroniájukkal, azaz miképp az előző tanulmányokban is jól látható volt: a részrendszert érdemes a névrendszer egészére vagy másik részrendszerére vetíteni. Ezúttal, a névkorrelációk esetében a részrendszer jellemzői jól tükrözik a helynévrendszert.

Sajátos és viszonylag keveset vizsgált helynévtípust elemez RESZEGI KATALIN „Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata” című tanulmányában (159–80). Az alapos és részletes elemzésekből sokszínű kép bontakozik ki, különösképp a szláv és a magyar névréteg összehasonlító vizsgálata során. (A Garam és a Hernád folyóvölgye által határolt két hegyvonulat közül az északiban jelentős a szláv lakosság, a két hegyvonulat névanyagának módosulásai etnikai vonatkozásúak is.) A két nép névalkotási és névváltoztatási szokásai közt ugyanis lényeges különbséget mutat be anyaga alapján a szerző, s ebből többféle következtetés vonható le. Az egy- és kétrészes nevek aránya, s arányuk módosulása hátterében az áll, hogy az egyrészes nevek a szláv, a kétrészes nevek a magyar névadásra jellemzőbbek, a névrendszerek azonban idővel hathattak egymásra, így például a déli vonulatban a magyar névhasználati szokások inkább megjelentek a szláv névhasználatban is, míg az északiban erősebben tartotta magát a szláv névalkotási forma. (Ilyen típusú megfigyelések az itt következő tanulmány problematikájának tisztázásához is érdemben hozzájárulhatnak.)

Nem más tudományok határterületeihez vezet, hanem a nyelvészetnek más tudományterülete és más megközelítésmódja felé visz mindaz, amiről KENYHERCZ RÓBERT ír (195–206). Két, egymástól látszólag igen messze eső metódus az, amit egymás segítségére hív: egyik részről nyelvtörténet (hangtörténet és névtörténet), másik részről újabb fonológiai irányzatok, főként a kormányásfonológia szótagmodellje (vö. TÖRKENCZY MIKLÓS és SZIGETVÁRI PÉTER ismert és itt is hivatkozott munkássága). A kérdés az, hogy mit adhatnak e részdiszciplínák egymásnak. A kiválasztott téma valóban érintkező pont, s ez nyilván nem véletlen, sem a kutatói lelemény tekintetében, sem a nyelvi problémák valós összefüggései alapján. Éppen ez magyarázhatja, hogy konzulensként én magam már találkoztam ugyanezzel a témával, mert sikeres szakdolgozat és nyertes OTDK-pályamű (CZICZELSZKY JUDIT, 2005, ELTE BTK) is foglalkozott a régi magyar hangváltozásokkal kormányásfonológiai keretben, ezen belül a mássalhangzó-torlódások kérdéseivel. Ott is, és KENYHERCZ jelen tanulmányában is – amely Árpád-kori helynévanyag alaposabb vizsgálatán is nyugszik – az a végkicsengés, hogy a szó eleji torlódások és feloldásaik ugyanúgy specifikumot mutatnak, ugyanúgy bizonyos kivételkört húznak meg a nyelvtörténetben, mint az elméleti fonológiai megközelítésben. Éppen ezért egymásra vetítésük kölcsönösen magyarázatot nyújthat. Bár az alaposabb megvitatásnak nem ez a helye, jelzem: ott látok továbbgondolási lehetőséget, hogy a fonológiai értelmezés, terminushasználat nem eléggé „magyaráz”, inkább ugyanazt mondja, más terminológiával, más keretben. Ez is eredmény, tudom. Ott viszont probléma van, mélyebb és

bizonyító elemzésre lehet szükség, ahol a torlódást fel nem oldó adatok viszonylagosan magas számaránya (75 ilyen Árpád-kori adat, szemben a 65 gyors és a 31 lassabb feloldást mutató korabeli adattal) alapján arról van szó, hogy ez kétséges teszi azt a nyelvtörténeti állítást, miszerint az ómagyar korban jellemző tendencia volt, hogy a nyelvünkbe kerülő szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldódtak. Ezzel a nyelvtörténeti tézissel szemben ez a 75 adat inkább azt jelzi a szerző szerint, hogy a torlódásokat feloldó tendencia igen rövid idő alatt, és már akkoriban elgyengült. Ahhoz azonban, hogy ezt igazolva lássuk, több minden – több érv és meggyőzőbb adatok, valamint torlódásos alakot őrző több köznévi adat is – kellene. Az idézett *Zlaticze*, *Zdubugh*, illetve *Spanfelde* (később: *Ispánföldre*), *Zbehlev* (később *Szebelléb*) stb. típusú helynévi adatok jellege olyan, hogy az eredeti, idegen nyelvi névforma megtartása bennük jól megindokolható magával a helynévjelleggel; oklevélbeli (azonosító) szerepükkel; az okiratbeli írásosságban működő, szóformát megtartó tendenciával; jogi, gazdasági háttérrel; s nem utolsósorban a földrajzi elhelyezkedés (Gömör, Nyitra, Liptó, Szepes) következtében a szláv eredetű nevekben a szláv népesség jelenlétével, a megnevezés formájának fenntartására ható erejével. Ezekre a – jórészt névtani – szempontokra is tekintve: éppenséggel az idézett 96 helynévi adat mond sokat a nyelvtörténeti feloldó tendencia erősségére nézve, hiszen bennük mindezek ellenére mégis megtörtént a torlódás feloldása.

PÓCZOS RITA a helynevek, pontosabban a helynévrendszer vizsgálata alapján indul egykori népcsoportok nyomába, az Árpád-kori Borsod vármegyében (87–105). Az ilyen típusú vizsgálódás régi keletű, amint utal is erre a szerző. Ám PÓCZOS munkájában kiemelendő éppen az a módszerbeli körültekintés, amellyel megalapozza kutatásait. Szól az Árpád-kori névanyag felhasználhatóságának korlátairól, a denotátumok típusai közötti különbségekből fakadó eltérő következtetési lehetőségekről, s arról, hogy az aktuális névhasználók etnikai hovatartozását a mikronévhasználat tükrözheti leginkább. Tanulmányában ezek után adatok és részletes elemzések alapján megállapításokat tesz (a korai ómagyar kort is további szakaszokra bontva) az akkori Borsod vármegye etnikai összetételére, az északi és a déli terület különbségére a szláv lakosság tekintetében, sőt ennek jól valószínűsíthető korszakbeli változásaira.

KOCÁN BÉLA szintén az Árpád-kor etnikai képének pontosításához szándékozik hozzájárulni: Ugocsa vármegyének a korai ómagyar kori szláv eredetű helyneveit szótárba gyűjtötte, őket névtörténeti-etimológiai szempontból vizsgálja, a névátvételeket elemmezve, és a név kontinuitását (lehetőség szerint) napjainkig adatokkal követve (107–28).

KISS GÁBOR régész és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS történész a középkori Vas vármegye történeti földrajzi feldolgozása érdekében kutatja a helyneveket (GYÖRFFY GYÖRGY kéziratos hagyatékára is támaszkodva); e komplex feltáró munkájuknak része a történeti névtan (129–57). Tanulmányuk és adattárjuk révén egy mikrotájnak, a vasvári vízgyűjtőterületnek a névtani feltérképezését, ennek eredményeit ismerhetjük meg, mintegy az egész munkálat tükreként. Ők is (miként a kötetben mások is) felhívják a figyelmet a modern helynévanyagnak az Árpád-korra vonatkozó felhasználhatóságára, s ennek módszerbeli jelentőségére (a *Csoma* és *Hencse* dűlőnevekről okleveles adatokkal, illetőleg közvetetten bizonyítható, hogy a mikrotáj Árpád-kori névanyagához tartoznak).

BÍRÓ FERENC (181–93) néhány 13. századi latin nyelvű oklevelünk (65 oklevél a Heves Megyei Levéltár anyagából) magyar nyelvű szórványait mutatja be, annak kiemelésével, hogy közülük a legtöbb név metonimikus névalkotással keletkezett, és döntő többségük egyrészes, igen rövid név. E szórványok többsége víznév (s a hozzájuk fűzött

magyarázatokból megtudjuk, hogy közöttük a *patak* – máshol, mások által is kutatott – vízrajzi köznévtől itt egyáltalán nem található meg.)

BÁRTH M. JÁNOS a nyelvföldrajzi informatika korábbi eredményeire (VÉKÁS DOMOKOS, VARGHA FRUZZINA „Bihalbocs” nevű programjához kapcsolódva), valamint HAJDÚ MIHÁLY névelméleti vonatkozású megfontolásaira is támaszkodva informatikai módszerekkel történő nyelvészeti elemzések körébe viszi az olvasót (207–17). Nem indokolatlan, hogy széles megalapozás szükséges az effajta munkához, hiszen a számítógépes lehetőségek ugyan már egy ideje sokat ígérnek a névtanban is, egyre többet azonban a jövőben fognak nyújtani. BÁRTH ezen írásában SZABÓ T. ATTILA történeti helynévgyűjtésének informatizált, szótár jellegű feldolgozásáról van szó, és azokról a módszerekről, amelyek e munka során alkalmazhatók, valamint azokról a lehetőségekről, amelyek elérhetők. Szemléletes példákkal és ábrákkal segíti az olvasót a munkát névtani jelentőségének megértésében.

MIKESY GÁBOR a „Földrajzinév-tár”-nak nevezett elektronikus formájú adatbázist, anyagát, jellegét (600-700 ezer név), korábbi és jelenlegi munkálatait ismerteti (219–24). Írása révén megismerjük nemcsak ezt a térképészeti célú névállományt, hanem a térképi névírásnak (a toponímia alkalmazott ágának) a céljait, elméleti és gyakorlati gondjait, a névanyag felülvizsgálatának szükségességét és főként a problematikáját (például nyelvjárás és névtan) is. Az adatbázis „Változatok” része különösen fontos lesz a névtan számára, mert feltünteti a földrajzi név más forrásokban található alakjait, illetőleg ugyanannak a helynek a többi forrásban előforduló más elnevezéseit. Nyomon követhetők az adatokban a népetimológias névváltozások is, valamint a névrendező munkák, ilyen irányú hivatalos tevékenységek névrendszerbeli következményei. Számomra várakozást ébresztő ígéret, hogy a FNT segítségével lassacskán már elindulhatunk az új, a kárpótlások után létrejött új birtokszerkezet révén kialakuló új névadások, névhasználatok nyomába.

Összegezőként csak megismételnem tudnám a bevezetésben általános tanulságként és eredményként kiemelteteket, ehelyett azonban hadd említsem meg inkább a kötet ajánlását: ezúttal Fehértói Katalinnak, a kutatónak és alapítványtevőnek szól.

GALLASY MAGDOLNA

NYELV, NEMZET, IDENTITÁS 1–3. A VI. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS NÉVTANI ELŐADÁSAI

1. A 2006-ban Debrecenben megrendezett Hungarológiai Kongresszus központi témája az alcímében is jelzett „Kultúra, nemzet, identitás” kérdésköre volt. A nevek: a névadás, névhasználat sok szállal kapcsolódnak ehhez a gondolatkörhöz. A névtudományi előadások döntően egy külön szekcióban hangzottak el, de a tematika sokféle elágazása és kapcsolatrendszere következtében néhány közülük más-más szimpóziumokhoz került.